

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert Τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank
Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero Καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.— Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστη-
μίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμερικῆς.— Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust Καθ.
τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδός.— Χ. Τζωρ-
τζόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.— Franz Bcehm
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Παν. Κανελλόπουλος.— Κων-
σταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδο-
ρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης.— Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1937

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ Ο "ΠΑΛΑΜΑΣ" ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσάτσου για τον Παλαμά *) αποτελεί σταθμό στην ιστορία του ελληνικού πνεύματος. Ο σημερινός Έλληνας παύει με το βιβλίο αυτό να ψηλαφά τον εαυτό του μέσα στις νύχτες και στα λυκόφωτα της συνείδησής του, το βλέμμα του σχίζει και διαπερνά τα σκοτάδια κι' αποκτά συνείδηση του εαυτού του. Ο ποιητής, που έκαμε δυνατή την αυτοσυνείδησή μας αυτή, είναι ο Κωστής Παλαμάς. Ο στοχαστής, στον όποιον όφείλομε αυτή την κατάκτηση του εαυτού μας, είναι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος.

Για να δημιουργήσει ένας λαός δικό του πολιτισμό, πρέπει να δημιουργήσει δική του γλώσσα. Και λέγοντας «γλώσσα», δεν έννοούμε τους έξωτερικούς τύπους μιας γλώσσας, τη γραμματική και τη σύνταξή της, μα την εσωτερική ουσία της, τα νοήματά της, που ζούν με τη ζωή της γλώσσας, με τη ζωή του λαού της. 'Απ' τον καιρό που ξύπνησε ή Νέα Ελλάδα, ο πνευματικός αγώνας της είναι αγώνας γλωσσικός—πολύ βαθύτερος και πλατύτερος απ' ό,τι όνομάζομε συνήθως γλωσσικούς μας αγώνες. Η αντίθεση ανάμεσα στην καθαρεύουσα και στη δημοτική δεν είναι παρά ένα κάπως έξωτερικό σύμπτωμα της μεγάλης γλωσσικής αγωνίας του έθνικού μας πνεύματος. Το πνεύμα είναι γλώσσα—κι' όπου ή γλώσσα είναι φτωχή αδέβαιη και ρηχή, το πνεύμα ασφυκτιά κι' αγωνίζεται μ' απελπισμένες κινήσεις να πλουτίσει τη γλώσσα, που θα το σώσει απ' το θάνατο, που θα του χαρίσει τη ζωή. Μια γλώσσα όμως δεν πλουτίζει με λέξεις, μα με νοήματα. Για να δημιουργήσει ένας λαός πολιτισμό, πρέπει να κατακτήσει όχι λέξεις, μα πράγματα, πραγματικές ουσίες—πρέπει να κατακτήσει με τη γλώσσα του τη φύση του, την ψυχή του, την ιστορία του, το περιβάλλον του, την εποχή του. Γι' αυτή την κατάκτηση αγωνίστηκε ο λαός μας απ' τη στιγμή που ξύπνησε. Το έργο όμως δεν ήταν εύκολο. Το πνεύμα κατακτάται πολύ πιο δύσκολα από το έδαφος. Κ' έτσι ενώ το έδαφικό μας ζήτημα λύνονταν διαρκώς και πιο ευνοϊκά για μας, το πνευματικό, το γλωσσικό μας ζήτημα γίνονταν διαρκώς και πιο προβληματικό. Οι μερικές πνευ-

*) Κωνσταντίνου Τσάτσου, Παλαμάς, 'Αθήνα 1936.

ματικὲς προσπάθειες καὶ οἱ μερικὲς πνευματικὲς κατακτήσεις ἐπολλαπλασιάζονταν, ἀλληλοσυγκρούονταν, καὶ ὁ πνευματικὸς ἀγώνας μας ἔμοιαζε μὲ χάος, πρὸς δὲν κυφοροῦσε κανέναν κόσμον. Ἡ κρίσιμη αὐτὴ στιγμή γέννησε τὸν ποιητὴ, πρὸς εἶχε μιὰ τέτοια εὐρύτητα συνείδησης καὶ μιὰ τέτοια δύναμη γλωσσικὴ, ὥστε μπόρεσε νὰ χωρέσῃ μέσα στὸ ἔργο του, κατακτώντας το μὲ τὴ γλῶσσα, ὅχι μονάχα ὅ,τι ὡς τότε εἶχε κατακτηθῆ ἀπὸ μερικὲς προσπάθειες ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἔμενε ἀδάμαστο ἀκόμα στὸν ἀέρα τῆς πατρίδος μας καὶ στὰ βᾶθη τοῦ ἑαυτοῦ μας. Τὸ πνεῦμα τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος γεννήθηκε στὴν ὁλότητά του μέσα στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Γιὰ νὰ μάθωμε τὴ γλῶσσα μας, — γιὰ νὰ συλλάβωμε δηλαδὴ τὸ πνεῦμα μας καὶ γιὰ νὰ γνωρίσωμε τὸν ἑαυτό μας, πρέπει νὰ μελετοῦμε τὸν Παλαμᾶ. Ὁ ἔθνικός, ἔ κατ' ἐξοχὴν «κλασσικός» ποιητὴς μας δὲν εἶναι οὔτε ὁ Σολωμός, οὔτε ὁ Βαλαωρίτης — μὰ ὁ Παλαμᾶς. Ὁ Σολωμός εἶναι ἀσφαλῶς μεγαλύτερος ὡς ποιητὴς, μὰ δὲν ἔχει τὴν εὐρύτητα ἐκείνη, πρὸς στηρίζει ὁλόκληρον πολιτισμό. Ὁ Σολωμός καὶ ὁ Βαλαωρίτης δὲν κατάκτησαν πνευματικὰ παρὰ ὠρισμένες μόνο πλευρὲς τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος. Ἡ μονομέρεια καὶ ἡ στενότης τους αὐτὴ κάνει πιὸ κτυπητὴ στὰ μάτια τὴν ἀτομικότητά τους, πιὸ ἀνάγλυφη τὴ στάση τους, πιὸ καθαρὴ τὴ φωνή τους. Δὲν θὰ ἐκθέσωμε ἐδῶ τίς προσωπικὲς μας γνώμες γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀξία τῆς πλατειᾶς καὶ τῆς στενῆς ποιητικῆς συνείδησης. Ὁ Κ. Τσάτσος δίνει ἀδίστακτα στὴν πρώτη τὴν ὑπεροχὴ. Πιστεύει, πῶς μιὰ ποιητικὴ συνείδησι, πρὸς δημιουργεῖ μεγάλη ἐσωτερικὴ ἔκτασι, «ὅταν πραγματικὰ τὴν κατέχει μὲ τὴν ἄρτιαν ἔκφρασι κάθε εἰδικῆς τῆς βαθμίδας, πρέπει ἀξιολογικὰ νὰ τοποθετηθῆ ψηλότερα ἀπὸ τίς συνειδήσεις πρὸς σταμάτησαν σὲ ὠρισμένες μόνο ὀψεις τοῦ πνεύματος καὶ τέλειωσαν, ὅσο καὶ ἂν ἄρτια, μ' αὐτές». — Μὲ κίνημα γαλήνης ἡγεμονικῆς, καθαρὸ ἀπὸ κάθε ὑποπτο σημεῖο παράλογου πάθους, διαβαθμίζει ὁ Κ. Τσάτσος τίς ἀξίες. Γιὰ τὸν τρόπο του ὁμως αὐτό, πρὸς συνδέεται μὲ τὸ γενικὸ πνευματικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἦθος, θὰ μιλήσωμε πλατύτερα παρακάτω. Κάποιος ἄλλος λιγώτερο ἡγεμονικὸς κριτὴς θὰ μποροῦσε νὰ προσθέσῃ γιὰ δικαιολογία τῆς κρίσης του ρητὰ ὅ,τι ὁ Κ. Τσάτσος σιωπηλά, μὰ ὅχι καὶ λιγώτερο ἔντονα, μᾶς ὑποβάλλει, — πῶς οἱ πλατεῖες καὶ βαθεῖες μαζὶ συνειδήσεις, πρὸς κλείνουν μέσα τους μεγάλες ἀντιθέσεις καὶ ζοῦν ἀπ' αὐτές, εἶναι καταδικασμένες στὸν ἐσωτερικὸ σπαραγμό, πρὸς κάμνει πιὸ ἀνθρώπινη καὶ πιὸ ἀληθινὴ τὴ ζωή τους, — στὸν σπαραγμό, πρὸς οἱ στενὲς καὶ μονομερεῖς συνειδήσεις ἀγνοοῦν. Καὶ ὁμως οἱ πλατεῖες καὶ ματωμένες συνειδήσεις εἶναι πιὸ ἐκτεθειμένες ἀπὸ τίς στενὲς στὸν κίνδυνον νὰ παρερμηνευθοῦν, νὰ μείνουν ἀκατανόητες. Εὐκόλα συλλαμβάνει κανεὶς τῶν στενῶν συνειδήσεων, τῶν μονόπλευρων ἔργων τὴ σημασία. Τὸ νόημά τους καθαρὸ καὶ ἔντονον προσφέρεται καὶ ἐπιβάλλεται μόνο του στὴ νόησή μας. Τὸ πλατὺ ὁμως ἔργο, πρὸς κλείνει μέσα του βαθεῖες ἀντιθέσεις καὶ ἔχει τὴν ἐγότητά του ὅχι στὴ μονομέρεια, μὰ στὴ διαλεκτικὴ κίνησι καὶ

στον πόνο της, κινδυνεύει να μὴ θεωρηθῆ σὰν Ἔργο, μὰ σὰν σω-
 ρὸς ἀπὸ ἔργα, πού τίποτε τὸ βαθύτερο δὲν τὰ συνδέει καὶ γεννήθηκαν
 —στὶς καλύτερες περιπτώσεις— ἀπὸ τὴν ἰδιοτροπία τῆς στιγμῆς, ἀπὸ
 τὸ συρμὸ τῆς ὕρας ἢ—στὶς χειρότερες—ἀπὸ ταπεινοὺς ὑπολογισμούς.
 Ἔτσι καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμά, πού κλείνει μέσα του ὀλόκληρη τὴ
 νεοελληνικὴ πραγματικότητά μ' ὅλη τὴν ἔκτασή της, τὶς ἀντιθέσεις της,
 τὶς ἀντινομίες της, τὴν προβληματικότητά της, — πού κλείνει μέσα της
 ὅλο τὸ δράμα τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα, παρανοήθηκε ὡς σήμερα κι' ἀπ'
 αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς θαυμαστὲς του, πού δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ τὸ
 συλλάβουν στὴν ἐνότητά του καὶ μὲ τὴ σημασία, πού ἡ ἐνότης αὐτὴ
 τοῦ δίνει. Ἐκεῖνος, πού ἀνακάλυψε, κυριολεκτικά, καὶ μᾶς ἀποκάλυψε
 τὴν ἐνότητα τοῦ παλαμικοῦ ἔργου καὶ τὴ σημασία του, εἶναι ὁ
 Κ. Τσάτσος.

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Κ. Τσάτσου δὲν ἦταν μικρὴ. Κάποιος ἄλλος μό-
 λις εὑρίσκει τὸ κλειδί τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, πού, καθὼς εἶπαμε, ἀπο-
 τελεῖ τὸ κλειδί τῆς συνειδήσεως τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα, θὰ βιαζόταν
 νὰ τὸ διαλαλήσῃ σὲ μερικές ἐντυπωσιακὲς γραμμές, πού θᾶδιοναν διέ-
 ξοδο στὴ χαρὰ του γιὰ τὴν ἀνακάλυψή του καὶ θὰ δημιουργοῦσαν θό-
 ρυβο γύρω στ' ὄνομά του. Ὁ Κ. Τσάτσος ἀντὶ νὰ φωνάξῃ μιὰν ἀλή-
 θεια τόσο σημαντικὴ γιὰ τὸ σημερινὸ πολιτισμὸ μας σὲ μερικὰ πρό-
 χειρα ἄρθρα, πού θὰ περνοῦσαν μαζί μὲ τὶς ἑφημερίδες ἢ τὰ περιο-
 δικά, πού θὰ τὰ ἐδημοσίευαν, προτίμησε νὰ συγκρατηθῆ, νὰ συγκεν-
 τρώσῃ τὶς ἐσωτερικὲς του δυνάμεις καὶ ν' ἀφιερωθῆ ἐπὶ χρόνια στὸ
 ἀνοιγμα τοῦ παλαμικοῦ ἔργου καὶ στὸ ἀνοιγμα τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ τὸ
 κλειδί, πού μιὰ εὐτυχισμένη ἔμπνευση τοῦ χάρισε, καὶ πού ἂν μᾶς τὸ
 ἔδειχνε ἀπλῶς θὰ πήγαινε χαμμένο, γιὰτὶ κανεὶς ἀπὸ μᾶς δὲ θᾶχε τὴ
 δύναμη νὰ τὸ συλλάβῃ πραγματικὰ καὶ νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ μ' ἐπι-
 τυχία. — Ποιὸς ξέρει πόσων χρόνων ἐπίμονη καὶ γεμάτη ἀγάπη σκέψη
 γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο τοῦ ἀπέσπασε ἐπὶ τέλους τὸ μυστικὸ! Θὰ τῶ-
 ἔλεπε «θρυμματισμένο κι' ἀσύνδετο» ἀκόμη — κι' ὅμως ἡ ἀγάπη του
 θὰ τὸ ἀγκάλιαζε ὀλόκληρο. Κι' ὅ,τι χωρεῖ σὰν ἐνότης στὴν καρδιά μας,
 δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χωρῆ σὰν τέτοια καὶ στὸ νοῦ μας. Φθάνει ὁ νοῦς
 μας νὰ μὴν ἐπαναπαυθῆ στὶς δυνατότητές του, μὰ νὰ ζητήσῃ νὰ τὶς
 πραγματοποιήσῃ, πολιορκώντας ἀκούραστα τὸ ἀντικείμενο, πού θέλει
 νὰ κατακτήσῃ. «Ἀρκεῖ νὰ ἐγκύψωμε ἐπίμονα», λέγει ὁ ἴδιος ὁ Κ. Τσά-
 τσος. Κ' ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κάμῃ μιὰ τέτοια προτροπὴ ὁ Τσάτσος,
 γιὰτὶ μὲ τὸ ἔργο του μᾶς δίνει πρῶτος αὐτὸς τὸ παράδειγμα μιᾶς
 θαυμαστῆς ἐκπληρώσεως της. Τὸ πνευματικὸ καὶ συγγραφικὸ ἦθος
 τοῦ Κ. Τσάτσου μᾶς ἀποκαλύπτεται συγκλονιστικὸ στὸν «Παλαμᾶ» του.
 Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐργάζεται, κι' ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον
 ἐμφανίζει τὸν ἑαυτό του, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἓνα μεγάλο δίδαγμα.
 Δουλεύει μὲ τὴν ἐπίμονή κ' εὐσυνειδησία χειροτέχνη, κ' ἴσως ὁ τρό-
 πος τῆς δουλειᾶς του θὰ μᾶς φαινόταν βάνουσος, ἂν οἱ γαλήνιες κι-

νήσεις του—πού ἀγνοοῦν τὴν ταπεινὴ βία καὶ πού κατορθώνουν, ἂν καὶ πίσω ἀπ' τὴν ἡρεμία τους κρύβουν τὸ πιὸ θλιβερό πάθος, ν' ἀποφύγουν κάθε υποπτη ἐξωτερικεύσῃ του—δὲν εἶχαν τὸν πιὸ ἀριστοκρατικὸ χαρακτῆρα. Ὁ ἡγεμονικὸς ἐργάτης δὲν ζητᾶ νὰ ξεγελάσῃ οὔτε τοὺς ἄλλους οὔτε τὸν ἑαυτὸ του. Δίνει καὶ σὲ μᾶς καὶ στὸν ἑαυτὸ του λόγον γιὰ τὴ δουλειά του—σκληρὴ δουλειὰ ἀσκητικῶν πνευματικῶν τεχνιτῶν—μὲ τὴν ἀρχοντικὴ ἐκείνη φωνή, πού δὲν ταραξεί οὔτε ἴχνος παράπρονου γιὰ τὸ βᾶρος τῆς πνευματικῆς ἀνάγκης καὶ πού θεωρεῖ κάθε κίνημά του σὰν νόμον: «... Ἀγκάλιασα μὲ ἀγάπη τὸ παλαμικὸ ἔργο—χωρὶς ἀγάπη δὲν ὑπάρχει αἰσθητικὴ νόησις—γύρεψα τίς ρίζες του καὶ τὴν κορυφή, πού ὀλάκερο τὸ στεφανώνει· ἀναζήτησα τὰ μυστικά, κατὰ κανόνα στὸν καλλιτέχνη ὑποσυνειδήτητα, νήματα πού συνδέουν τὰ φαινομενικὰ πιὸ ἀσχέτιστα δημιουργήματα· πρόσεξα τὴ νοηματικὴ ἀλληλουχία, τὴν ἐσωτερικὴ νομοτέλεια τῆς πνευματικῆς του ὑπαρξῆς. Δὲ δούλεψα μὲ σχήματα δοσμένα, ἀπόλυτα, γιὰτί τέτοια στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος δὲν ὑπάρχουν...» — Βαρύς, ἀργοκίνητος καὶ μεγαλοπρεπῆς θυμᾶται ὁ λόγος τοῦ ἡγεμονικοῦ δουλευτῆ τὸ δύσκολο δρόμον τῆς δουλειᾶς. Οὔτε χαρὰ οὔτε ὑπερηφάνεια γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ δρόμου—ἀφοῦ οὔτε χαρὰ οὔτε ὑπερηφάνεια ταϊριάζουν σ' ὅποιον δὲν ἐκπλήρωσε παρὰ τὸ καθήκον του. Ὁ ἡγεμὼν δὲν θέλει νᾶναι παρὰ ἐκτελεστῆς τοῦ νόμου. Θέλει νὰ θυσιάσῃ τὴν ἀτομικότητά του στὴ γενικότητα τῆς ἐπιταγῆς. Ὁ ἀληθινὸς ἐργάτης ἐξ ἄλλου δουλεύει γιὰ τὸ ἀντικείμενον, γιὰ τὸ ἔργο του, κι' ὄχι γιὰ τὸ ὑποκείμενον, γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Κι' ὁ Τσάτσος μᾶς βεβαιώνει, πὼς κι' αὐτὸς δὲ δούλεψε μὲ τὸ σχῆμα τῆς δικῆς του πνευματικῆς ζωῆς, γιὰτί—καθὼς λέγει—δὲν ζήτησε διὰ μέσου τοῦ Παλαμᾶ νὰ λύσῃ προσωπικὰ του προβλήματα, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ παλαμικὰ προβλήματα. Ἡ βεβαίωσις αὐτῆ, ἡγεμονικὰ κ' ἐργατικὰ τραγικὴ μαζί, ὑποννοεῖ τόσες θυσίες γιὰ τὸν πνευματικὸν δημιουργόν, πού τὴν κάμνει, ὥστε προκαλεῖ βαθὺ τὸ θαυμασμὸν καὶ τὸ σεβασμὸν μᾶς. Κανεὶς δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ὅταν κινεῖται στὴν περιοχὴ τῆς ποίησης. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ λησμονήσῃ τὰ προσωπικὰ του προβλήματα, ὅταν ζητᾶ νὰ ἐρμηνεύσῃ μιὰν ἄλλη ποιητικὴν προσωπικότητα. Κι' ὅμως ἡ θέλησις νὰ θυσιάσῃ κανεὶς τὸν ἑαυτὸν του χάριν τοῦ ἔργου του καὶ μάλιστα σὲ μιὰ περίπτωσι, ὅπου κάθε προσπάθεια θυσίας τοῦ ἑαυτοῦ του εἶναι μάταιη, σημαίνει μιὰ τέτοια καθαρότητα πνευματικῆς καὶ συγγραφικῆς βούλησις, ὥστε ἡ ἐκ τῶν προτέρων ὑποταγὴ καὶ παραίτησις ἀπ' τὸν μάταιον ἀγῶνα, ὅσο κι' ἂν εἶναι πιὸ σοφὴ, φαίνεται λιγώτερον ἄξια τοῦ σεβασμοῦ μᾶς.—Ὁ ἡγεμονικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀγαπᾶ νὰ μιλά στὰ πλήθη μὲ τὴν ὑποκειμενικὴν του γλῶσσαν. Χρησιμοποιεῖ τοὺς ἀντικειμενικοὺς τύπους, πού δανείζεται ἀπ' ἔξω. Μὰ γι' αὐτὸ κ' ἡ συγκρατημένην τρεμούλαν τῆς φωνῆς του, πού προδίδει τὸ ἐσωτερικὸν πάθος του, συνταράσσει ὅσους τὴ διακρίνουν πολὺν πιὸ βαθειὰ ἀπὸ τίς ἀσυγκράτητες κραυγὰς καὶ χειρονομίας ἐνὸς πληθῆους. Ὁ πληθῆσις

ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἔκφραση, ποὺ ἰσχύει καὶ πέρ' ἀπ' τὴ στιγμὴ τῆς προσωπικῆς κρυγῆς. Ἡ ἱστορία ὅπως ὀρθῶς δὲν θὰ τὸν ἀπαθανάτισε. Ὁ ἡγεμονικὸς ἄνθρωπος ἀγνοεῖ καὶ στοὺς ἄλλους ἀκόμη ὅτι ἔχει μόνον παροδικὴ σημασία. Ὁ Τσάτσος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ παλαμικὰ προβλήματα παρὰ «καθόσον ἀνήκουν», καθὼς λέγει, «στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματος». Τὸ φθαρτό, τὸ στιγμιαῖο, τὸ ἰδιωτικὸ προσωπικό, ποὺ δὲν ἔχει τὴ γενικὴ σημασία τοῦ πνεύματος, εἶναι ἀνάξια γιὰ τὸν Τσάτσο. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Παλαμᾶ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει. Κι' αὐτὴ ἢ βιογραφία του δὲν θὰ τὸν ἀπασχολήσῃ. Οὔτε κἂν σὰν «ἱστορικὸ φαινόμενο» δὲ θέλει νὰ μελετήσῃ τὸν ποιητῆ. «Προσπαθούμε» λέγει ὁ Τσάτσος, «ἀφοῦ ἀποσπάσωμε (τὸν Παλαμᾶ) ἀπὸ τὴ χρονικὴ του τάξη καὶ τὸν ἀπαλλάξωμε ἀπ' ὅσα περιττὰ καὶ ἀνάξια, νὰ βροῦμε τὴν οὐσία, τὸ αἰώνιο νόημα τοῦ λόγου του καὶ τῆς ἀδιάσπαστα μὲ αὐτὸ σύμφυτης προσωπικότητάς του». — Θᾶλεγε κανεῖς, πῶς ὁ Τσάτσος φοβᾶται, ἐπειδὴ ἔχει μπροστά του μιὰ προσωπικότητα τόσο συγκεκριμένη σὰν τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ ἀναπνέει καὶ κινεῖται ἀνάμεσά μας, μήπως παρασυρθῆ ἀπὸ τὴ γοητεία τῆς ἀπτῆς φύσης τῆς κι' ἀσχοληθῆ μὲ στοιχεῖα τῆς φθαρτά. Γι' αὐτὸ διαρκῶς προσπαθεῖ ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπ' τὴν ἀπτὴ ὑπόσταση τοῦ Παλαμᾶ. Τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ δὲν θέλει νὰ δῆ σὰν «τὸ ἱστορικὸ σύνολο μιᾶς ζωῆς, ἀλλὰ σὰν τὸ ἀπαύγασμα ἑνὸς ἀδιάσπαστου ἔργου», — τὸ ἄτομο τοῦ ποιητῆ τὸ ἀγνοεῖ σὰν σῶμα καὶ δὲν τὸ ἐξετάζει παρὰ σὰν συνείδηση· καὶ λέγοντας συνείδηση, ἐννοεῖ ἕναν κύκλο τοῦ πνεύματος μ' αἰώνια σημασία. Κι' ὅμως, καθὼς εἶπαμε παραπάνω καὶ καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Τσάτσος ὑπαινίσσεται συχνά, ἡ διαφώτιση τῆς παλαμικῆς συνείδησης δὲν εἶναι παρὰ ἡ διαφώτιση τῆς συνείδησης τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα. Πῶς συμβαίνει ἡ ἀποφυγὴ ἀκριβῶς τῆς μελέτης μιᾶς προσωπικότητος σὰν ἱστορικῆς στιγμῆς; νὰ καταλήξῃ ἀκριβῶς στὴ διαφώτιση τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς στιγμῆς; Ἡ σφαῖρα τοῦ γνήσιου πνεύματος εἶναι γεμάτη ἀπὸ παράδοξα. Ὅσο περισσότερο ἐμβαθύνουμε στὴ συγκεκριμένη φύση ἑνὸς ἀτόμου, τόσο πιὸ αἰώνια γίνεται ἡ σημασία τοῦ ἀτόμου αὐτοῦ. Κι' ὅσο περισσότερο ἐμβαθύνουμε στὴν αἰώνια σημασία ἑνὸς ἀτόμου, τόσο πιὸ συγκεκριμένο τὸ κάμνομε. Φθάνει ἡ ἐμβάθυνσή μας νὰναι γνήσια πνευματικὴ. Ἔτσι κι' ὁ Κ. Τσάτσος θέλοντας νὰ συλλάβῃ τὴν ἀχρονη οὐσία ἑνὸς μεγάλου διπλανοῦ μας, διαφώτισε τὴ δική μας οὐσία, κι' ἀντὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ βλέμμα μας πέρ' ἀπ' τοὺς ἑαυτοὺς μας, πέρ' ἀπ' τὸ περιβάλλον μας καὶ τὴν ἱστορικὴ μᾶς στιγμὴ, μᾶς ἔκαμε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ δοῦμε τόσο καθαρὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τὸ περιβάλλον μας καὶ τὴν ἱστορικὴ μᾶς στιγμὴ. Χαμμένοι μέσ' στίς βαθειὰς ἀντιθέσεις τῆς πραγματικότητάς μας, ζαλισμένοι ἀπ' τίς ἀντινομίες τῆς, δὲν μπορούσαμε νὰ διακρίνωμε τὸν ἑαυτὸ μας, δὲν μπορούσαμε ν' ἀποκτήσωμε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Κ' ἔπρεπε νὰρθῃ ὁ ποιητῆς μὲ συνείδηση τόσο πλατειά, ποὺ νὰ χωρῇ τὴν πραγματικότητα τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας ὀλόκληρη, — κι' ἔπρεπε ν' ἀγαπήσῃ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ στοχαστῆς καὶ νὰ θελήσῃ μέσ' στὴν

ἀγάπη του νὰ τὸ ἀγκαλιάσῃ καὶ μὲ τὴ σκέψη του ὅπως καὶ μὲ τὴν καρδιά του, — γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ καὶ σὲ μᾶς, πὼς ἡ ἀντίθεση, ὁ διχασμὸς καὶ ἡ ἀντινομία, ποὺ μᾶς ἐμπόδιζαν ὡς τώρα νὰ συλλάβωμε τὸ νόμο τοῦ ἑαυτοῦ μας, εἶναι ἀκριβῶς ὁ νόμος μας, ἡ μοῖρα μας. Εἶχαμε λησμονήσει, πὼς ἡ ζωὴ μὲ τὴν κίνησή της ἔχει θέσῃ μέσα της γιὰ ὅλες τὶς ἀντιθέσεις καὶ προσπαθούσαμε νὰ στενέψωμε τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, γιὰ νὰ τὴν ὑπετάξωμε στὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Καὶ μόνο τώρα, ποὺ ὁ στοχαστὴς ὁ ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ παλαμικὸ ἔργο μᾶς θυμίζει, πὼς «ὁ ποιητὴς σὰν διαλεκτικὸς ζῆ πάντα πέρα ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀντίφασης», σκεπτόμαστε, πὼς κάθε ζωὴ — κ' δική μας καὶ τοῦ ἔθνους μας ἐπομένως — ὑπάρχει πέρα ἀπ' τὸ νόμο τῆς ἀντίφασης. Καὶ βλέποντας τὸν Τσάτσο νὰ μᾶς δείχνῃ «σὰν τὸν θεμελιωδέστερο νόμο τῆς παλαμικῆς συνείδησης τὸν ἀδιάκοπο ἐσωτερικὸ διχασμὸς», θυμόμαστε πὼς κ' ἡ δική μας ἱστορία γεννήθηκε ἀπὸ διχασμὸ, νοιώθωμε πὼς νόμος καὶ τῆς δικῆς μας συνείδησης εἶναι ὁ διχασμὸς. Καὶ παρακολουθώντας τὴν ἐξέλιξη τῆς παλαμικῆς συνείδησης, ὅπως μᾶς τὴν δείχνει ὁ Τσάτσος, βλέπομε βαθμιαῖα νὰ φωτίζεται γιὰ μᾶς ὄχι μόνο τὸ παλαμικὸ ἔργο, μὰ κι' ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς μας — ὄχι στὴν ἐμπειρικὴ του, μὰ στὴν ὑψηλότερη δυνατότητά του. Ὁ Τσάτσος μᾶς δείχνει τὴν παλαμικὴ συνείδηση νὰ κάμνῃ «ὀλόκληρο τὸν κύκλο τῆς ζωῆς» ὅπως θὰ μπορούσε νὰ τὸν κάμῃ ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ συνείδηση στὴν πιὸ πλατεῖα, στὴν πιὸ βαθειά, στὴν πιὸ ἀτομικὴ συγκεκριμένη τῆς ἐμφάνιση. Ὁ δρόμος τοῦ κύκλου αὐτοῦ, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Τσάτσος, εἶναι βαθὺ φιλοσοφικὸ ἀριστούργημα. Δὲν μᾶς δίνει μόνο μιὰ λογικὴ κ' αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, μὰ κι' ἀγγίζει τὴ σκέψη μας ὡς τὴν καρδιά της, δείχνοντάς της νόμους, σχέσεις, μεταβάσεις κι' ἀντινομίες σημαντικὲς γιὰ τὴν ὑπόστασή μας ὀλόκληρη. Προϋποθέτει τόσο γνωριμία στενὴ μὲ τὶς φιλοσοφίες τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Ἑγέλου, ὅσο καὶ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὰ δόγματα καὶ τὰ σχήματα καὶ τῶν δύο. Ἄν ὁ κύκλος τῆς παλαμικῆς συνείδησης θυμίζῃ ἐξωτερικὰ τὸν κύκλο τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ Πνεύματος», τὸ νόημα τῶν δύο δρόμων εἶναι τόσο διαφορετικὸ, ὥστε κάθε προσέγγιση θάταν ἀπατηλὴ. Ἀπὸ τὴ «Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος» λείπει τὸ ἐσωτερικὸ δράμα, ὁ σπαραγμὸς τοῦ διχασμοῦ, ὁ πόνος γιὰ τὰ ὄρια τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πλευρὰ ἐκείνη τοῦ Τσάτσου, ποὺ προϋποθέτει τὸν Κάντ. Κι' ἂν στὸν Τσάτσο ἡ συνείδηση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπ' τὸ ξέσχισμα, ἀπ' τὸν «διαπεραστικὸ πόνος» τοῦ πρώτου ἀντικρύσματος τῆς ζωῆς, φθάνῃ, ἀφοῦ περάσει ἀπ' ὅλους τοὺς διχασμοὺς κι' ἀπ' ὅλες τὶς ἀντιθέσεις στὴν ὑπέρτατη γαλήνη καὶ χαρὰ, στὸ ἀπόλυτο, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ξαναγυρίσῃ καὶ πάλι στὴν ἀρχὴ τοῦ κύκλου — εἶναι ἀναγκασμένη ἀκατάπαυστα μὲ μόλις φθάνῃ στὸν οὐρανὸ νὰ τὸν ἀφήνῃ ἀμέσως, γιὰτὶ «ἡ ἀμαρτία εἶναι ἀπαρέγκλιτη σὰν νόμος». Τὸ θριαμβευτικὸ τέλος τοῦ ποιητικοῦ κύκλου δὲν σημαίνει καὶ τελειωτικὴ λύτρωση τοῦ ποιητῆ. «Τολμᾷ νὰ πῶ» λέγει ὁ Τσάτσος «πὼς στὸ βάθος τοῦ πηγαδιοῦ τῆς συνείδησης

οἱ ἀντινομίες αὐτές εἶναι ἀσυμβίβαστες γιὰ τὴ ζωὴ δλόκληρη· μονάχα μερικές εὐτυχισμένες στιγμές φέρνουν ὡς ἐκεῖ κάτω τὴν εἰρήνη καὶ τὴ γαλήνη». Μὰ οἱ ἀντινομίες ἀκριβῶς κ' ὁ διχασμὸς γεννοῦν τὴν κίνηση, τὸν ἀγῶνα, ποὺ λέγεται ζωὴ. Ἄν ὁ Κ. Τσάτσος, φωτίζοντας τὴ συνείδησή μας, ἔλυνε καὶ τὶς ἀντινομίες της, θὰ μᾶς παρέλυε πνευματικά. Τὸ βιβλίο του ἐσήμανε σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς μᾶς ἔκαμε συνειδητὰ τὰ προβλήματα μας—δηλαδὴ τὴν ἀποστολή μας.

Δημήτριος Καπετανάκης.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto.

Διευθυνομένη ὑπὸ Giorgio Del Vecchio.

Ἔτος XVII, Τεύχος I, Ἰανουάριος—Φεβρουάριος 1937.

Περιεχόμενα.—α) Ἄρθρα.

H. Arthur Steiner, Problemi attuali del diritto costituzionale americano.
Guido Gonella, La critica dell'autorità delle leggi secondo Tertulliano e Lattanzio.

Renato Treves, Intorno alla dottrina generale dello Stato.

β) Κριτικὰ σημειώματα καὶ συζητήσεις.

Giorgio Del Vecchio, Riforma del Codice civile e principi generali di diritto.

Alessandro Levi, I lavori della seconda sessione del Instituto Intern. di filosofia del Diritto.

Michele Losacco, Religione morale e diritto in alcuni episodi del «Mahabharata».

Domenico Rende. La causalità nel diritto penale.

Adriano De Cupis, Differente evoluzione di mistiche nazionali.

Περιλήψεις, σημειώσεις, βιβλιογραφία κτλ.

Revue Philosophique de la France et et l'Étranger.

Διευθυνομένη ὑπὸ L. Lévy - Bruhl.

Ἔτος 62. Τεύχη 1—2. Ἰανουάριος—Φεβρουάριος 1937.

Περιεχόμενα.—α) Ἄρθρα.

F. W. Nietzsche, Une autobiographie inédite.

Ed. Le Roy, Les paradoxes de relativité sur le temps.

Ph. Fauré - Frémiet, Le poète et le primitif.

R. Ruyer, La cause élémentaire des guerres modernes.

I. Picard, Le raisonnement déductif.

W. Drabovitch, Les reflexes conditionnés et la chronaxie.

Ἀναλύσεις, κριτικαί, βιβλιογραφία.